

М. М. ШМАГЛІЙ

КЕРАМІКА ПОСЕЛЕНЬ ГОРОДСЬКОГО ТИПУ

I

У вивченні матеріальної культури пізньотрипільських племен особливе місце належить кераміці. Найбільш поширена і різноманітна за складом категорія археологічного матеріалу, кераміка відкриває широкі можливості як для характеристики культури в цілому, так і для визначення її етнографічних особливостей. Вивчення кераміки допомагає також встановити генетичні зв'язки культури пізньотрипільських племен з епохою раннього і розвинутого трипілля, що має велике значення для визначення культурної належності пізньотрипільських поселень і вирішення проблеми так званого зникнення трипільської культури. Велике значення кераміки і в питаннях відносної хронології пізньотрипільських поселень та у визначенні деяких сторін господарчої діяльності і побуту пізньотрипільського населення.

Опису і характеристиці керамічних колекцій з поселень городського типу присвячено ряд публікацій, серед яких слід відзначити звіти В. П. Петрова і Є. Ю. Кричевського про розкопки в Городську¹ та розділи монографії Т. С. Пассек, присвячені аналізу керамічних комплексів Городська, Колодяжного і Райків².

Якщо В. П. Петров за основу класифікації посуду прийняв типологічний метод, то Є. Ю. Кричевський класифікує городську кераміку за характером структури черепка. Останній розділив усю кераміку на три групи: 1-а група має простий фрагмент шарової структури; 2-а — суцільний фрагмент грудкуватої структури; 3-я — фрагмент з відмученої глини.

Всі три групи кераміки за наявністю чи відсутністю домішок були поділені на підгрупи, а підгрупи — на серії: за відмінністю черепків залежно від ступеня і характеру їх випалу та кольору поверхні. Поділивши таким чином керамічний комплекс поселення в Городську і стверджуючи цим його «різносортність», Є. Ю. Кричевський прийшов до висновку, що основна маса городської кераміки відмінна від «виробів трипільського горшківництва» і близька, навіть аналогічна, до кераміки деяких поселень епохи бронзи. Поряд з цим дослідник відмітив у Городську і фрагменти посуду чисто трипільського типу³.

¹ В. П. Петров, Поселення в Городську, зб. «Трипільська культура», т. І, К., 1940, стор. 355—376; Є. Ю. Кричевський, Поселення в Городську, там же, стор. 393—419.

² Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, 1949, стор. 160—166, 170—175.

³ Є. Ю. Кричевський, О процессе исчезновения трипольской культуры, МИА, № 2, 1941, стор. 253.

«Різносортність» і кількісне співвідношення між трипільською і не трипільською керамікою наводились Є. Ю. Кричевським як докази зникнення трипільської культури. По-іншому класифікувала кераміку з поселення в Городську Т. С. Пассек, пов'язуючи її з керамічними колекціями пізньотрипільських поселень⁴.

За класифікацією Т. С. Пассек кераміка з городського поселення поділена на чотири групи. 1-а група включає посуд з шорсткою поверхнею, в рідких випадках — з полосчатим згладженням, слабо орнаментовану; 2-а — посуд із заглибленим орнаментом; 3-я — з шнуровим орнаментом; 4-а — посуд звичайного трипільського типу.

Якщо 1-а, 2-а і 4-а групи, на думку Т. С. Пассек, генетично зв'язані у своєму розвитку з аналогічними типами власне трипілья, то 3-я група (з шнуровим орнаментом) — це новий для трипілья тип кераміки, що має тісний зв'язок з керамікою епохи бронзи.

Таким чином, Т. С. Пассек відзначала існування в пізньотрипільських поселеннях двох різних типів кераміки: трипільської і одного з варіантів культури мідного або ранньобронзового віку лісостепової смуги України⁵.

Т. С. Пассек і Є. Ю. Кричевський, характеризуючи кераміку пізньотрипільських поселень етапу С-II, вбачали в її різносортності ознаки різнокультурності і відносили основну масу пізньотрипільського посуду до кераміки так званого мідного або ранньобронзового віку. Вони вважали, що пізньотрипільський тип посуду домінує над трипільським, і це твердження наводили на доказ «зародження в надрах старого елементів нового»⁶.

Проте нові дослідження показали, що тип кераміки, який наводився за приклад нових напрямків в розвитку трипілья і був знайдений в чистому комплексі⁷, відноситься до іншої археологічної культури.

Отже часткова змішаність трипільської кераміки Городська з матеріалами інших археологічних культур і відсутність єдиної класифікації кераміки поселень городського типу, при всьому позитивному значенні класифікації Т. С. Пассек і Є. Ю. Кричевського, вимагали уточнення їх висновків.

Нові дослідження кераміки поселень городського типу йшли в напрямі уточнення класифікації керамічних комплексів і встановлення їх територіальних та хронологічних відмінностей. В публікаціях М. Л. Макаревича, О. Ф. Лагодовської і Ю. М. Захарука систематизовано нові матеріали розкопок пізньотрипільських поселень Волині: Паволочі⁸, Войцехівки⁹ і Ново-Чорторії¹⁰.

Ці дослідники застосували інші принципи класифікації керамічних комплексів городського типу. Визначальною ознакою у них став склад керамічної маси. Проте через невеликі масштаби проведених досліджень і фрагментарність археологічного матеріалу кераміка поселень городського типу все ще залишалась слабо вивченою. І досі не вироблено єдиної класифікації пізньотрипільської кераміки.

Для більш глибокого і всебічного вивчення цієї категорії археологічного матеріалу поселень городського типу необхідні були нові дані.

⁴ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 161 і далі.

⁵ Там же, стор. 164, 189.

⁶ Там же, стор. 189.

⁷ Ю. М. Захарук, Пізньотрипільська культура Середнього Подніпров'я в світлі нових археологічних даних, зб. «Наукові записки Ін-ту суспільних наук АН УРСР», т. II, К., 1954, стор. 22—23.

⁸ М. Л. Макаревич, Трипільське поселення біля с. Паволочі, АП, т. IV, 1952, стор. 99—100.

⁹ Е. Ф. Лагодовская, Войцеховское поздне трипольское поселение, КСИА, в. 3, 1954, стор. 86—89.

¹⁰ Ю. М. Захарук, Пізньотрипільське поселення у верхів'ях р. Случі, АП, т. VI, 1956, стор. 130—134.

Їх дала колекція кераміки з пізньотрипільського поселення біля с. Троянів, Житомирського району, Житомирської області ¹¹.

Нижче подається загальна характеристика і класифікація всіх відомих керамічних колекцій із поселень городського типу. В основу фактичного матеріалу покладена найчисленніша за кількістю і повнотою колекція із поселення біля с. Троянів.

Кераміка як продукт певної галузі виробництва повинна бути класифікована за характером технології її виготовлення (склад керамічної маси, характер випалу, домішки, обробка поверхні і, нарешті, формування виробів і виготовлення типів посуду). Кожна з цих ознак, взята окремо, не дає повного уявлення про керамічне виробництво в цілому.

Розгляд комплексів кераміки поселень городського типу провадиться в трьох напрямках: 1) виділення груп кераміки за складом керамічної маси та іншими технологічними ознаками; 2) встановлення типів форм посуду та їх функціонального призначення; 3) визначення системи орнаменталії.

Почнемо з коротких зауважень про технологічний процес виготовлення керамічних виробів.

Хоч дослідники дуже рідко вказують місця, в яких добувалась глина для керамічного виробництва, немає сумніву, що такі місця знаходились недалеко від поселень. Це підтверджують дані аналізу хімічного складу місцевих каолінових глин Городська і глини, з якої виготовлений стародавній посуд ¹². Вони свідчать про те, що каолінові глини з околиць Городська служили сировиною для виготовлення керамічних виробів, знайдених на поселенні.

Залишається ще нез'ясованим питання про місце виробництва кераміки, хоч у більшості дослідників є підстави твердити, що в основній своїй масі кераміка виготовлялась на самих поселеннях, можливо на їх околицях. Це підтверджують знахідки в с. Троянів уламків бракованих посудин, особливості орнаменталії посуду на кожному поселенні, наявність спеціальних домішок (наприклад, графіту в Ново-Чорторії), місцеві глини, а також наявність на поселеннях залишків лічних споруд, в яких, можливо, випалювали посуд.

Цим ми не заперечуємо того, що на поселеннях городського типу могла бути привізена кераміка.

Ще не встановлено тих центрів, де виготовлявся посуд із відмученої глини з розписом, який знаходимо у невеликій кількості на поселеннях городського типу. Не виключена також можливість спеціалізації окремих пунктів на виготовленні певних керамічних виробів не тільки для власного вжитку, а й для обміну.

II

Основна маса посуду поселень городського типу виявлена у фрагментованому стані в житлах або безпосередньо біля них, незначна кількість знайдена на стародавній поверхні поселень. Цілі посудини, як правило, зустрічаються дуже рідко. Весь посуд виготовлений вручну, стрічковою технікою. Можливо для його виготовлення використовували примітивне пристосування у вигляді куска тканини чи дошки, на яких формували посуд. Про це свідчать, зокрема, відбитки тканини на деннях посуду. Посудини типу *амфор* формувалися шляхом склеювання кількох задале-

¹¹ Поселення біля с. Троянів досліджувалось протягом трьох сезонів (1956—1958) Трипільською експедицією Інституту археології АН УРСР (начальник експедиції чл.-кор. АН УРСР С. М. Бібіков). В 1956 р. розкопками керувала Д. Т. Белановська, в 1957—1958 рр.— автор статті.

¹² Аналіз зроблений на Київському експериментально-дослідному керамічному заводі в 1958 р.

Гідь приготвлених частин (придонна частина, тулуб і горло з плічками). На цих посудинах помітно місце склеювання на плічках у вигляді незначного заглиблення (уступу).

За складом глини кераміку поселень городського типу можна поділити на дві основні групи. До першої групи відноситься посуд, в керамічному тісті якого помітні різні штучні домішки (група А). Посуд другої групи (Б), виготовлений з добре відмученої глини, характеризується відсутністю помітних домішок.

Група А. Кераміка з домішками або кухонний посуд

Кераміку з домішками виявлено на всіх поселеннях городського типу, вона є основною групою керамічних комплексів. Так, у с. Троянів посуду з домішками у глині — 90%, в Колодяжному — близько 80%, в Городську — близько 90%. Кераміка з домішками переважає також і на інших поселеннях.

Характерною ознакою посуду цієї групи є домішки в керамічній масі кварцу, слюди, товчених черепашок, піску та графіту, які можна побачити навіть неозброєним оком. Трапляються також органічні домішки, що вигорають при випалі. Можливо, це були посічена кора, сіно, солома або товчене вугілля. Домішок досить багато, інколи до 30% керамічної маси. Домішки додавались головним чином для того, щоб зменшити усадку керамічних виробів при сушінні та випалі¹³.

Наявність домішок призводила до більшої пористості і вологопроникливості матеріалу, що вимагало ангобування та лощіння поверхні посуду і повторного випалу. Після цього глина ущільнювалась, відбувалося відкладання вуглецю в порах посуду, що знижувало його вологопроникливість. Таким чином, стародавні гончарі при ангобуванні та лощінні поверхні посуду керувалися не стільки естетичними, скільки утилітарними міркуваннями, використовуючи досвід багатьох поколінь¹⁴.

Керамічна маса більшості посуду групи А містить домішки кварцу та слюди. Посуд з такими домішками у с. Троянів становить 95% всієї кераміки цієї групи. Аналогічне явище спостерігалось і в керамічних комплексах інших поселень городського типу¹⁵.

Ці домішки, імовірно, одержували шляхом подрібнення облаленого або вивітрілого граніту. Вони склалися із кварцу, слюди та польового шпату (так звана гранітна жорства). Переважав, звичайно, кварц.

Насиченість керамічного тіста кварцем різна, іноді його так багато, що зерна помітні на внутрішній та зовнішній поверхнях черепка, незважаючи на ангоб. Зерна ці різні за розмірами. Найчастіше вони дрібнотовчені (розмірами до великих піщинок), але іноді бувають значно більші (до 0,5 см в діаметрі). Крупнозернистий кварц звичайно застосовувався при виготовленні посудин великого розміру.

Помітною домішкою в кераміці цієї групи є слюда; її золотисті та сріблясті крапочки майже завжди виступають на поверхні посуду. Є. Ю. Кричевський у своїй класифікації городської кераміки пояснював наявність слюди в складі глини природним походженням¹⁶. За кількістю домішок слюди він розділив 2-у групу керамічного комплексу на дві підгрупи.

Домішки слюди зустрічаються в кераміці скіфського часу, ранньослов'янських поселень типу Луки-Райковецької та городищ часів Київ-

¹³ М. О. Юшкевич, *Технология керамики*, М., 1955, стор. 26.

¹⁴ А. И. Августиник, *К вопросу о методике исследования древней керамики*, КСИИМК, в. 64, 1956, стор. 150.

¹⁵ М. Л. Макаревич, *вказ. праця*, стор. 99.

¹⁶ Є. Ю. Кричевський, *Поселення в Городську*, стор. 398.

ської Русі на Волині, що правдоподібно можна пояснити особливістю глин Волині. Ми не маємо підстав вважати слюду в пізньотрипільській кераміці домішкою, яку навмисне додавали до керамічної маси. Вона потрапляла в глину як складова частина гранітної жорстви.

Отже, значний процент домішок є однією з особливостей керамічної маси посуду, що входить до групи А. Характер домішки обумовлює і структуру черепка — він міцний, але грудкуватий на зломі.

Посуд цієї групи важкий і не відрізняється витонченістю.

Незначний процент групи А складає посуд, у керамічній масі якого є домішка товчених черепашок *Unio*. Черепок такого посуду важкий та щільний. У невеликій кількості є також посуд, глина якого містить рослини або вапняні домішки, що вигоріли при обпаленні або вилугувались.

Черепок пористий, крихкий, дуже легкий.

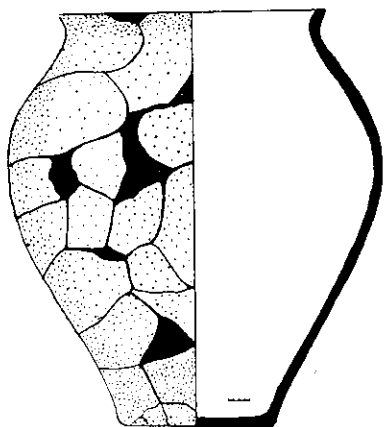

Рис. 1. Корчага Троянів.

Внаслідок неоднакового режиму обпалу забарвлення посуду буває різним. Кольорова гама посуду — від сірих, сіро-жовтих, червонуватих, коричневих, бурих до чорних тонів. Внутрішня поверхня завжди темніша. Зовнішня, в більшості випадків, — старанно заглажена, іноді навіть підлощена. Зустрічається посуд з шорсткою поверхнею. На багатьох посудинах помітні сліди поверхневої обмазки — ангобу. Часте як ангоб використовувалася червона фарба, якою покривали не тільки зовнішню, а й внутрішню поверхню посуду. В зломі черепки темного кольору,

іноді шаруваті, особливо у посудин з ангобом, коли вздовж зовнішньої поверхні простежується тонка смужка — очевидно, слід спеціального покриття поверхні додатковим шаром глини.

Група кераміки з домішками представлена такими формами посуду:

а) Корчаги — посудини великих розмірів, місткістю 50—60 л (рис. 1). Вінця трохи відігнуті назовні, шийка виражена слабо, округлий тулуб з високими плічками конічно звужується до відносно невеликого потовщеного денця. Висота — до 90 см, ширина — 40—60 см, діаметр горла — 50 см, діаметр денця — до 30 см. Як правило, посуд цього типу неорнаментований, але інколи зустрічаються наліпи конічної форми на плічках. Поверхня корчаг часто ангобована червоною фарбою. В корчагах зберігали рідини та борошно, зерно, тощо. Корчаги знайдені в с. Троянів, Городську, Паволочі та інших поселеннях. Посуд типу корчаг знайдено також на поселеннях усіх попередніх етапів трипільської культури (Лука-Врублівецька¹⁷, Жури¹⁸, Петрени¹⁹ та ін.).

Нааявність у трипільських племен посуду типу корчаг або піфосів протягом тривалого часу, обумовлена спільністю економічного укладу одного і того ж населення, є одним з доказів генетичного розвитку форм матеріальної культури цих племен.

б) Горшки (табл. I, 7—15). За розмірами вони різні, від великих (висота до 40 см, діаметр горла 30 см) до маленьких (висота до 15 см, діаметр горла 10 см). Мають досить широке горло, трохи відігнуті він-

¹⁷ С. Н. Бибиков, Археологические раскопки у селений Попенки и Журы на Днестре в 1952 г., КСИИМК, в. 56, стор. 130.

¹⁸ Там же, стор. 108.

¹⁹ Э. Р. Штерн, Доисторическая греческая культура на юге России, Труды XIII АС, т. I, 1906, стор. 22.

ця, слабо виражену шийку. Округлий тулуб з похилими плічками зву- жується до невеликого плоского дна, що має згладжений край.

Посуд цього типу звичайно прикрашений вірвовочним, рідше — за- глибоким орнаментом у вигляді видовжених прямокутників, трикут- них та круглих заглиблень, що оперізують тулуб біля основи шийки одним або кількома паралельними рядами (табл. I, 7—9, 12, 13). Часто вірвовочний або заглиблений орнамент на горшках поєднується з коніч- ними наліпами у вигляді рожків (табл. I, 14—15), розташованих симет- рично по плічках. Іноді горшки орнаментовані, як аналогічний за фор- мою посуд із Усатова, а саме: біля основи шийки проходить оперізуюча лінія вірвовочки, а вище або нижче її — ряд серпоподібних відбитків або «гусеничок». У рідких випадках уверх від лінії вірвовочного відтиску відходить петлеподібний вигин. Взагалі орнаментальна композиція на горшках відрізняється своєю витриманістю. Поверхню горшків, призна- чених для варіння їжі, фарбували рідко. Але інколи її вкривали черво- ною фарбою.

Горшки описаного типу, що складають численну групу посуду, дуже характерні для всіх керамічних комплексів поселень городського типу. У с. Троянів кількість великих уламків таких горшків досягає кількох сотень, в одному з жител знайдено цілий горшок²⁰.

Численні знахідки горшків і на інших поселеннях городського ти- пу: в Городську²¹, Павлолі²², Ново-Чорторії²³, Колодяжному²⁴, Яг- нятині²⁵.

Незважаючи на значну схожість форми та орнаменталії посуду цього типу, все ж слід зазначити, що між горшками з різних поселень городського типу є деяка незначна відмінність. Це в першу чергу орна- ментація посуду. Так, в Городську трапляються горшки, що мають не- глибокі насічки по краю вінець. Такого орнаменту немає на горшках з інших поселень²⁶.

Горшки з поселення в Павлолі іноді прикрашалися по плічках дво- ма або трьома круглими паралельними заглибленими лініями, чого не- має в інших керамічних комплексах городського типу.

В кераміці Ново-Чорторії є фрагмент горшка, прикрашеного пря- мокутним штампом у дві лінії по самому краю вінець та по плічках, що також рідко зустрічається на посуді з інших поселень. Але ця різниця в композиції орнаменту не є істотною і має скоріше місцевий характер, по- в'язаний з індивідуальними смаками окремих майстрів. Спільною рисою більшості горшків з пізньотрипільських поселень Волині є вірвовочний орнамент, оперізуючий тулуб посудини в основі шийки в одну або дві лінії.

На відміну від інших форм пізньотрипільського посуду, горшок з ок- круглим тулубом і відігнутими назовні вінцями є новим типом у комплек- сах пізньотрипільської кераміки. Він не має прямих аналогій серед по- суду з трипільських поселень більш раннього часу. Не знаходимо анало- гій йому і в інших синхронних та сусідніх культурах.

Можна припустити, що форма горшка в пізньотрипільській кераміці з'явилась в результаті розвитку однієї з форм кухонної кераміки роз- винутого трипілья, а саме — широкогорлого горшка з домішкою в гли-

²⁰ Д. Т. Б е л а ц о в с к а я і Н. М. Ш м а г л и й, Отчет о работе Волинского отря- да Трипольской экспедиции в 1956 г., Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 30.

²¹ Є. Ю. К р и ч е в с ь к и й, вказ. праця, стор. 397—399, рис. 73; Т. С. П а с с е к, вказ. праця, стор. 161—162.

²² М. Л. М а к а р е в и ч, вказ. праця, стор. 100, табл. I, 3—12.

²³ Ю. М. З а х а р у к, Пізньотрипільське поселення у верхів'ях р. Случі, стор. 131, табл. I, 3—5.

²⁴ Т. С. П а с с е к, вказ. праця, стор. 172, рис. 1, 3, 4.

²⁵ Н. М. Ш м а г л и й, Отчет о работе разведывательной группы трипольской экс- педиции Института археологии АН УССР, Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 6.

²⁶ Є. Ю. К р и ч е в с ь к и й, вказ. праця, стор. 404, рис. 111; стор. 410, рис. 136.

ні товченої черепашки, широко відомого на поселеннях етапу В—ІІ та С—І²⁷.

До аналогічного висновку прийшли В. М. Даниленко та М. Л. Макаревич при описі горшків з керамічного комплексу пізньотрипільсько-

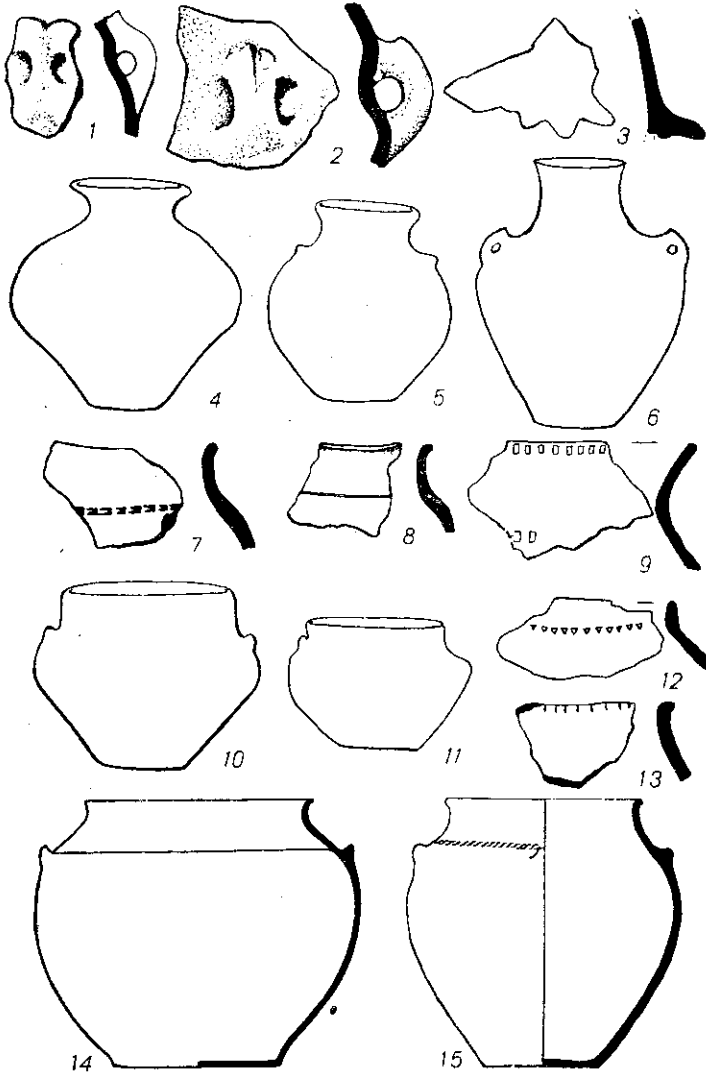

Табл. I. Кераміка групи А:

1, 2, 7, 8, 13 — Павлоч; 3 — Городськ; 4, 5, 10, 11 — Колодяжне; 6, 14, 15 — Троянів. 1—3, 7—9, 12, 13, —¹/₁₂ н. в.; 4—6, 10, 11 —¹/₄ н. в.

го могильника Червоний Хутір. Вони відзначили, що типологічно посуд типу горшка є продовженням звичайних так званих кухонних трипільських горшків²⁸.

в) Амфори. На поселеннях городського типу значну групу кераміки становлять посудини, відомі в літературі під назвою амфор (табл. I, 4—

²⁷ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 101, рис. 4, 5.

²⁸ В. М. Даниленко та М. Л. Макаревич, Червонохутірський могильник мідного віку, АП, т. VI, 1956, стор. 97.

6). Розміри амфор різні, але найчастіше зустрічаються великі екземпляри висотою до 50 см і з діаметром горла 10 см. Вони виявлені в Троянові²⁹, Городську³⁰, Павлолічч³¹, Ново-Чорторії³² і Колодяжному³³. На всіх поселеннях амфори знайдені у фрагментах, і тільки в Колодяжному вони представлені повністю реставрованими посудинами. Посудини ці звичайно мають вузьке високе горло з прямими або сильно відігнутими вінцями, іноді вінця відігнуті на зразок «комірця». Деякі амфори мають циліндричну шийку, горло майже завжди відокремлене від плічок виразним уступом (місце зклейки горловини з тулубом) між верхньою його частиною і тулубом. Сферичний або біконічний тулуб поступово звужується донизу і закінчується невеликим плоским дном. Як правило, амфори мають дві ручки, розташовані по найбільшому діаметру тулуба. Іноді ручки розташовані горизонтально на плічках. Ручки прикріплювалися до випалу шляхом пропускання їх через товщу стінки посудини. Такий технічний захід має давню традицію в трипіллі і відмічений С. М. Бібіковим для ранньотрипільської кераміки³⁴. В більшості випадків ручки амфор мають дугоподібний профіль і конічний виступ на верхньому вигині (табл. I, 2). В перерізі вони бувають округлі і приплюснуті. Іноді на зовнішній бік ручки наносився орнамент. Особливо цікавою є знахідка в Городську уламка ручки від амфори з трьома наліпками, які імітують собою пальцевидні відростки (табл. I, 3). На думку деяких дослідників, наліпи посилювали міцність скріплення ручки з корпусом посудини³⁵.

«Лапчасті ручки» добре відомі за матеріалами Луки-Врублівецької. С. М. Бібіков вбачає в них можливе зображення руки людини, лапи тварини або водоплавної птиці³⁶. Знахідка «лапчастої» ручки в Городську важлива не стільки для розкриття змістового значення зображення, скільки для встановлення спадковості окремих елементів матеріальної культури у трипільських племен.

Звичайно амфори не орнаментовані, але їх поверхня або добре заглажена, або ангобована червоною фарбою. Колір поверхні буває від світло-сірого до чорного тону. Амфора являє собою найбільш зручну форму посудини для зберігання рідких і сипучих речовин. Кругла, майже куляста форма амфори створювала велику місткість посудини, а вузьке горло допомагало запобігти зволоженню продукту. Амфори не були новою формою для пізньотрипільської кераміки: вони відомі вже в ранньотрипільський час. Так, С. М. Бібіков в колекції кераміки з Луки-Врублівецької виділяє групу посудин, які наближаються за формою до грушовидних амфор³⁷.

Грушовидні посудини були на ранньотрипільських поселеннях (Ленківці³⁸, Олександрівка³⁹, Сабатинівка⁴⁰). В незрівнянно більшій кількості амфори зустрічаються на поселеннях розвинутого трипілля. Вони

²⁹ Т. Д. Белановская и Н. М. Шмаглей, Поздне трипольское поселение у с. Троянова, Житомирской области, КСИИ, в. 8, 1959, стор. 127.

³⁰ Є. Ю. Кричевський, вказ. праця, стор. 400, рис. 135; стор. 413, рис. 155.

³¹ М. Л. Макаревич, вказ. праця, стор. 98, рис. 1, 2.

³² Ю. М. Захарук, вказ. праця, стор. 131, табл. I, б.

³³ Т. С. Пасек, вказ. праця, стор. 172, рис. 6—8, 10, 13, 14.

³⁴ С. Н. Биби́ков, вказ. праця, стор. 148.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же.

³⁷ С. Н. Биби́ков, вказ. праця, стор. 132.

³⁸ К. К. Черниш, Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі, К., 1959, стор. 65.

³⁹ А. Л. Есипенко, Ранньотрипольское поселение Александровка, МАСП, в. 1, Одесса, 1957, стор. 19.

⁴⁰ М. Л. Макаревич, Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури, АП, т. IV, 1952, стор. 94.

відомі в Журах⁴¹, Кудринцях⁴², Коломийщині II⁴³, П'янишковому⁴⁴, Володимирівці⁴⁵, Кукутенах А⁴⁶ та інших місцях.

Характерною особливістю амфор розвиненого і лізьного (етапу С-І) трипілья є покриття майже всієї поверхні посудини розписом або заглибленим орнаментом. Особливо численні і близькі за формою до пізньотрипільських амфори з поселень етапу С-І⁴⁷. Кулясті і грушовидні амфори виявлені на трипільських поселеннях Середнього Подніпров'я (Халеп'я, Жуківці, Коломийщина II та ін.), Побужжя (Попудня, Томашівка, Стара Буда та ін.). В Подністров'ї на поселеннях в Кошилівцях, Більче-Золотому, Семенові-Зеленчі та інших амфора з вузьким горлом і сферичним тулубом була найпоширенішою⁴⁸. Відомі амфори і в збірці кераміки з другого шару поселення Кукутени⁴⁹.

Амфори з поселень етапу С-І відрізняються від більш ранніх кулястою формою тулуба, наявністю горловини і бідністю орнаменту. Відомі також неорнаментовані амфори з циліндричним горлом і відігнутими вінцями, відокремленими від плічок чітким заглибленням (Халеп'я, Жуківці, Попудня). Особливо близькі за формою до амфор городського типу кошиловецькі урни з вузьким горлом і сильно відігнутими краями вінця⁵⁰. Їх схожість відзначила і Т. С. Пассек, описуючи колекцію кераміки з Колодяжного⁵¹.

Дуже поширені амфори в пам'ятках городсько-усатівського типу. В значній кількості вони виявлені також і на пам'ятках інших груп пізньотрипільських племен. Особливо численні знахідки амфор на пізньотрипільських могильниках Середнього Подніпров'я (Софіївка⁵², Червоний хутір⁵³, Чернин⁵⁴). Амфори з цих могильників значно подібні до амфор городського типу⁵⁵. Широко представлені амфори і в пізньотрипільських пам'ятках Південного Бугу і Дністра (Печора⁵⁶, Сандраки⁵⁷, Мерешовка⁵⁸ та ін.).

Вузькогорлі кулясті амфори відомі також і в керамічних збірках з Усатова⁵⁹.

Наведені факти дозволяють говорити, що посудини типу амфор використовувались трипільськими племенами з раннього періоду і існували на середньому та пізньому етапах трипільської культури, змінюючись в формі, розмірах і орнаментативі.

⁴¹ С. Н. Бибииков, вказ. праця, стор. 104—110.

⁴² T. P a s s e k, La céramique tripolienne, ИГАИМК, в. 122, 1935, табл. II—V.

⁴³ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, стор. 67.

⁴⁴ M. H i m m e r, Etude sur la civilisation prémycénienne, Swiatowit, т. XIV, табл. II, 1.

⁴⁵ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 98.

⁴⁶ H. S c h m i d t, Cucuteni, Берлін, 1932, табл. 6, 1.

⁴⁷ Т. С. Пассек, вказ. праця, рис. 67.

⁴⁸ В. П. Кравец, Памятники трипольской культуры Верхнего Поднестровья, Научный архив Ин-ту суспільних наук АН УРСР, Львів, стор. 87.

⁴⁹ H. S c h m i d t, вказ. праця, табл. 37, 2.

⁵⁰ S. H a d a c z e k, Osada przemyslowa w Koszylowcach, Album des Fouilles, Львів, 1914, табл. XV, 127—129.

⁵¹ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 175.

⁵² Ю. М. Захарук, Софіївський тілопальний могильник, АП, т. IV, 1952, стор. 118, табл. III, 2.

⁵³ В. М. Даниленко та М. Л. Макаревич, Червонохутірський могильник, стор. 97.

⁵⁴ В. І. Канівець, Могильник епохи міді, АП, т. VI, 1956, стор. 104.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Е. К. Черныш, Многослойный памятник у с. Печоры на Южном Буге, Археологический сборник, в. 1, Изд-во Гос. Эрмитажа, Л., 1959, стор. 193—194.

⁵⁷ О. Ф. Лагодовська, Пізньотрипільське поселення у с. Сандраках, АП, т. VI, 1956, стор. 127.

⁵⁸ Т. С. Пассек, Новые данные о поздне трипольских поселениях на Днестре, Известия Молдавского филиала АН СССР, № 5/25, Кишинев, 1955, стор. 21.

⁵⁹ М. Болтенко, Кераміка з Усатова, Трипільська культура на Україні, в. 1, К., 1926, табл. II, 4.

Найбільшого поширення амфори набули на заключному етапі розвитку трипільської культури. Вони відомі і на пам'ятках мідного віку, синхронних з пізнім трипільям, наприклад на поселенні Михайлівка II ⁶⁰.

Пізніше амфори існували в культурах так званої шнурової кераміки на Правобережній Україні, в епоху ранньої і середньої бронзи ⁶¹.

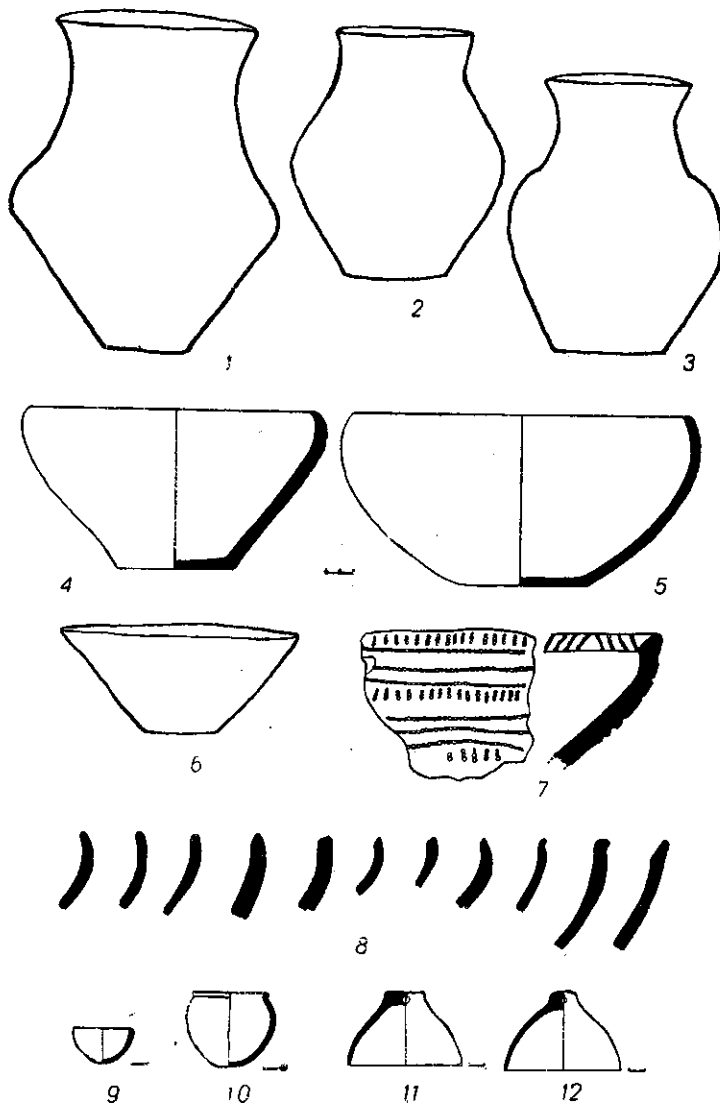

Табл. II. Кераміка групи А:

1, 6 — Колодяжне; 2, 4, 5, 9 — 12 — Троянів; 3, 8 — Павлоч; 7 — Ново-Цорторія.
1—3, 6 — $\frac{1}{3}$ н. в.; 7, 8 — $\frac{1}{2}$ н. в.

Деякі дослідники вважали появу амфор в трипільлі наслідком впливу інших культур, зокрема культури шнурової кераміки. Проте наведені нами факти свідчать, що амфори в трипільській культурі виникли самостійно і пов'язані з потребами господарства трипільського населення.

⁶⁰ Е. Ф. Лагодовская, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич, Основные итоги исследований Михайловского поселения, КСИА, в. 9, 1960, стор. 23.

⁶¹ І. К. Свешніков, Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття і західного Поділля, Державний історичний музей, Львів, 1958, стор. 14 та ін.

г) Глечики. Це посудини з низько опущеними кутастими плічками і високим горлом або з широким і високим горлом і трохи відігнутих краєм (табл. II, 1—3). Тулуб конічно звужується і закінчується невеликим дном. Висота 15—20 см, ширина 8—10 см, діаметр горла 6—8 см, діаметр дна 3—5 см. Умовно ці посудини можна назвати глечиками. Найбільше їх знайдено в Колодяжному (5 екз)⁶². Призначення глечиків, як і амфор, пов'язане, очевидно, з потребами молочного господарства. Форма пізньотрипільського глечика яскраво ілюструє собою генетичні зв'язки в керамічному виробництві пізньотрипільських племен та епохи розвинутого трипілья. Близькі аналогії пізньотрипільським глечикам можна знайти на таких пам'ятках, як Володимирівка⁶³, Халеп'я-Жуківці⁶⁴, Томашівка⁶⁵ та ін. Це так звані біконічні глечики. Відрізняючись більшою біконічністю тулуба і яскраво вираженим орнаментальним розписом поверхні, вони дуже близькі за формою до пізньотрипільських глечиків, а в деяких випадках майже тотожні з ними.

д) Миски і чаші (табл. II, 4—8). Однією з дуже характерних форм кераміки поселень городського типу є миски. За кількістю вони становлять найчисленнішу групу посудин. Миски можна поділити на такі форми:

1) Миски конічні (табл. III, 6). Представлені нечисленними екземплярами⁶⁶. Край миски звичайно звужений. Поверхня не орнаментована.

Миски конічної форми широко розповсюджені на трипільських поселеннях етапу С-I і більш раннього часу. На відміну від пізньотрипільських мисок вони звичайно прикрашені з зовнішнього і внутрішнього боків розписним орнаментом і виготовлені з відмученої глини. Таким чином, форма конічної миски городського типу збереглася від часів розвинутого трипілья і є прикладом генетичного розвитку одного із найпоширеніших типів керамічних виробів.

2) Миски з нахиленим до середини краєм і опуклими стінками, які утворюють напівсферичну поверхню (табл. II, 4—5), — найчисленніші серед посудин цієї групи. Вони являють собою варіант посудин форми мисок, невідомих раніше в трипільській кераміці. Близькі аналогії до них знаходимо вже в Кошилівцях⁶⁷.

Отже, є можливість простежити процес поступової зміни форми миски — від конічної, характерної для розвинутого трипілья, до миски з напівсферичним корпусом, що стає основним типом в пізньотрипільській час. Завершується цей процес появою мисок нового типу, опис яких подаємо нижче.

3) Миски з потовщеним, косо зрізаним краєм і з опуклими стінками (табл. II, 7). Звичайно такі миски прикрашені штамповим або шнуровим орнаментом. Орнамент, як правило, розташований у верхній частині миски і по її косо зрізаному краю; зустрічаються миски, орнаментовані і з внутрішнього боку. Орнамент складається з горизонтальних рядів шнура, які перемежаються з відбитками у вигляді «гусеничок» або трохи зігнутими відбитками «шнура» — «серпиками». Інколи край мисок прикрашений розташованими під кутом відбитками навкіс перевитої віршовки. З Городська походить фрагмент верхньої частини миски, орнаментованій відбитками шнура у вигляді «сітки»⁶⁸. Миски

⁶² Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, стор. 172, рис. 4, 5, 9, 11, 12.

⁶³ Там же, стор. 105, рис. 60.

⁶⁴ В. В. Хвойко, Каменный век среднего Приднепровья, Труды XI АС, т. I, стор. 776, рис. 80.

⁶⁵ Розкопки біля с. Томашівки на Уманщині, Коротке повідомлення ВУАКу за 1926 рік, К., 1927, стор. 59, табл. 3.

⁶⁶ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 172—173.

⁶⁷ С. Надасзек, вказ. праця, табл. IX, стор. 63.

⁶⁸ Є. Ю. Кричевський, вказ. праця, стор. 400.

описаного типу зустрічаються не на всіх пізньотрипільських поселеннях Волині. Вони відомі лише в Городську⁶⁹ і Ново-Чорторії⁷⁰. Можливо такі миски, як хронологічно пізніші, допоможуть встановити відносну хронологію пізньотрипільських керамічних комплексів. Значно поширені миски з шнуровим орнаментом в пізньотрипільських пам'ятках Побужжя і Подністров'я. На таких поселеннях Південного Бугу, як Сандраки⁷¹ і Печора⁷², вони представлені досить численними екземплярами. Значну кількість мисок з потовщеним і косо зрізаним краєм виявлено на пізньотрипільському поселенні Звенячин на Дністрі.

4) Чаші — глибокі посудини значної місткості, конічної форми з троху опуклими стінками і загнутим всередину краєм. Під краєм і в придонній частині часто розташовані маленькі вушка з горизонтальним проколом. Чаші знайдено в Троянові, Павлолічч і деяких інших поселеннях.

На поселеннях розвинуеного трипільля трапляються в основному великі посудини типу чаш. На городських поселеннях миски малих і середніх розмірів, що були предметами найімовірніше індивідуального користування, нараховуються сотнями, а чаші знайдено в поодиноких екземплярах. Різке збільшення кількості мисок на пізньому етапі пов'язане, очевидно, з якимись змінами в побуті трипільського населення.

е) Покришки (табл. II, 11—12) поділяються на два типи: конічні і півкулясті. У верхній частині покришок, як правило, є кругле або приплюснуте вушко з горизонтальним отвором. Трапляються екземпляри і з двома вушками (характерні в основному для півкулястих покришок). Висота покришок в середньому 4—6 см, діаметр краю 8—10 см. Поверхня часто лощена, іноді вкрита червоною фарбою. Покришки від посудин є досить поширеною формою керамічних виробів на трипільських поселеннях. Вже на ранньому етапі трипільля вони представлені в керамічних колекціях численними екземплярами⁷³. Особливо поширені покришки (так звані шоломовидні) в епоху розвинуеного трипільля (етап В-II)⁷⁴. Ними користувались при варінні їжі в закритих посудинах і зберіганні зерна (муки) та інших продуктів. Не втратили свого значення покришки і в пізньотрипільський час. Вони залишаються в господарському інвентарі пізньотрипільських племен, що свідчить про традиційність в розвитку матеріальної культури трипільського населення.

є) Мініатюрні посудини (табл. II, 9—10) виявлені в Городську⁷⁵, Павлолічч⁷⁶, Троянові⁷⁷ та інших пам'ятках городського типу.

Мініатюрні посудини звичайно повторюють форму більших посудин, якими користувалось пізньотрипільське населення. Виготовлені вони з тієї ж глини, що й великі посудини. Мініатюрні посудини поділяються на такі типи:

1) Горшки — посудини, які своєю формою цілком відповідають крупним горшкам, але не мають орнаменту; висота 2,5—5 см, діаметр горла 2,2—4 см.

2) Мисочки — посудини конічної або напівсферичної форми з маленьким нестійким денцем; висота 2—4 см, діаметр краю 2—3 см.

Мала місткість цих посудин свідчить про їх вотивне призначення⁷⁸,

⁶⁹ В. П. Петров, вказ. праця, стор. 369.

⁷⁰ Ю. М. Захарук, Пізньотрипільське поселення, стор. 131—132.

⁷¹ О. Ф. Лагодовська, Пізньотрипільське поселення..., стор. 127.

⁷² Е. К. Черныш, вказ. праця, стор. 190.

⁷³ К. К. Черныш, Ранньотрипільське поселення Ленківці..., стор. 67.

⁷⁴ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 78—79.

⁷⁵ В. П. Петров, вказ. праця, стор. 375.

⁷⁶ М. Л. Макаревич, вказ. праця, стор. 199.

⁷⁷ Н. М. Шаглый, Отчет о раскопках поздне трипольского поселения у с. Троянова в 1957 г., Научовий архів ІА АН УРСР, стор. 18.

⁷⁸ С. Н. Бибилов, Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре, МИА, № 36, 1953, стор. 144.

але, можливо, їх використовували і для зберігання солі, фарб тощо. Мініатюрні посудини становлять одну з характерних рис трипільських комплексів. Вони є постійними знахідками на пам'ятках трипільля різних періодів.

Група Б. Кераміка без домішок або столовий посуд

Посуд, умовно названий столовим або побутовим, виявлений на всіх поселеннях городського типу.

Посуд виготовлений з добре відмученої глини без домішок, інколи з незначною домішкою дрібного піску. Черепок щільний, добре випалений, світлик відтінків: світло-жовтий, рожевувато-жовтий, іноді червоний. Часто зустрічаються фрагменти посуду з відмученої глини сірого кольору з синюватим відтінком.

Зовнішня поверхня посуду, як правило, старанно заглажена (інколи до блиску) або ангобована глиною, яка легко змивається.

На розписному посуді (зустрічається досить рідко) поверхня залощена, маса відзначається великою щільністю і кращим випалом.

Кераміка з відмученої глини представлена такими формами:

а) Амфори з невисоким але широким горлом і грушоподібним тулубом, на верхній частині якого є горизонтальні ручки, зроблені в характерній для трипільля манері (табл. III, 4). Знахідки амфор відмічені в Городську⁷⁹.

б) Глекоподібний посуд з високим, трохи звуженим у верхній частині, горлом. Висота 30 см, діаметр горла 12 см, діаметр дна 10 см (табл. III, 5). Інколи має розписний орнамент, що складається з широких та вузьких смуг і оперізує в дві лінії горло під вінцями і приєднання до них похилих смуг, які звисають на плічки посуду.

Глекоподібний посуд знайдено тільки в Паволочі⁸⁰ і Троянові⁸¹. Численні аналогії цьому посуду можна знайти в пізньотрипільських пам'ятках Подністров'я і Побужжя, комплексах кераміки з Усатівського могильника⁸² і курганів Подністров'я⁸³.

в) Горшки з вузьким горлом і округлим тулубом, трохи звуженим в нижній частині, висота 15 см, діаметр горла 8 см, діаметр дна 6 см (табл. III, 1, 2). Вінця прямі із закругленим краєм, трохи похилені всередину. Плічка опуклі, на них розташовані прямокутної або конічної форми вушка-наліпи з вертикальним отвором. Поверхня посуду, як правило, майже вся вкрита розписом, який поділяється на метоповидні поля, утворені вертикальними стрічками, що складаються з трьох нешироких смуг. Простір в полях заповнений тонкими смугами, які пересікаються, утворюючи пряму чи ромбічну сітку. Горло і денце горшків, як правило, оздоблені вузькими хвилястими смугами. В багатьох випадках горшки з округлим тулубом знайдені з покрішками. Вони виявлені в Городську⁸⁴, Троянові⁸⁵, Паволочі⁸⁶ та на інших поселеннях. Горшки цього типу дуже подібні до посуду, виявленого в Усатові, Білозерці, Слобідці-Романівці та інших курганах Причорномор'я і Подністров'я⁸⁷. Деяка різниця є в композиції рисунка. Такі ж горшки з округлим тулубом

⁷⁹ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 166.

⁸⁰ М. Л. Макаревич, вказ. праця, стор. 99.

⁸¹ Н. М. Шмаглей, вказ. звіт, Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 18.

⁸² ОДАМ, № А-11382.

⁸³ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 203.

⁸⁴ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 165—166.

⁸⁵ Д. Т. Белановская и Н. М. Шмаглей, вказ. звіт, стор. 43—44.

⁸⁶ М. Л. Макаревич, вказ. праця, стор. 99.

⁸⁷ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 180 та ін.

відомі і з Вихватинського могильника⁸⁸. Привертає увагу однотипність, а іноді і повна відповідність горшків з округлим тулубом, виявлених на узбережжі Північного Причорномор'я і правобережному Поліссі України. Ще важко говорити про призначення горшків з округлим тулубом,

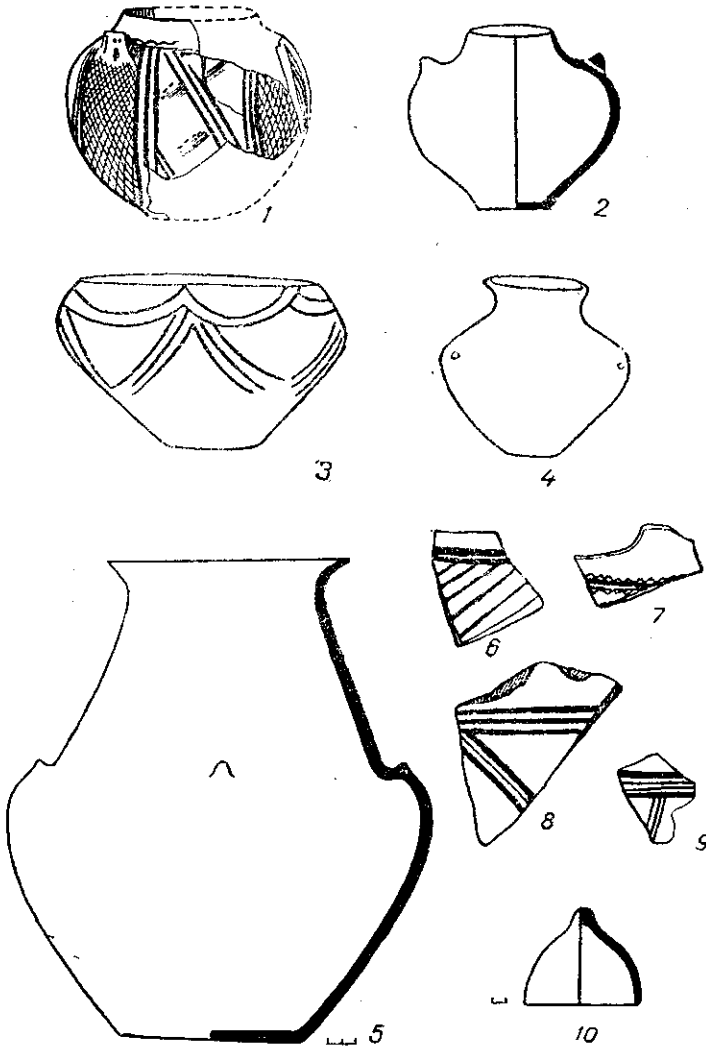

Табл. III. Кераміка групи Б:

1—Городськ; 2, 5, 10—Троянів; 3—Райки; 4—Колодяжне; 6—9—Паволоч. 1—4— $\frac{1}{4}$ н. в.; 6—9— $\frac{1}{2}$ н. в.

але часті знахідки їх в пізньотрипільських похованнях вказують, що ними користувались зокрема з ритуальною метою.

г) Миски напівсферичної форми з більш або менш загнутим всередину краєм (табл. III, 3). Іноді вони оздоблені розписним орнаментом, який наносився з внутрішнього і зовнішнього боків. Сюжетом розпису переважно є кола і напівовали, часто з'єднані. По зовнішньому краю деяких посудин проходить ряд суцільних зафарбованих куточків

⁸⁸ Т. С. П а с с е к, Некоторые итоги раскопок в Молдавии в 1955 г., КСИИМК, в. 70, 1957, стор. 82, рис. 4, 29.

із загнутими і зверненими всередину вершинами. На інших — від краю нависають дугоподібні фестони або ж проходить хвиляста смужка.

Миски описаного типу виявлені майже на всіх поселеннях городського типу. Повну аналогію до них знаходять в мисках із Усатова⁸⁹ і Вихватинського могильника⁹⁰.

д) Покришки (табл. III, 10) бувають конічної або кулястої форми. На деяких з них — одне або два невеликі вушка. На одній з покришок Городського поселення є розписний орнамент у вигляді сітки⁹¹.

Старанно оброблена, а інколи і розписана, поверхня посуду з відмученої глини свідчить про належність його до групи столової або побутової кераміки. Головне призначення амфор, глекоподібних посудин та горшків — збереження рідини, силючих продуктів.

Слід, відзначити також, що посуд з відмученої глини є найчисленнішою групою знахідок на пізньотрипільських могильниках (Вихватинці). Це дає підставу припускати, що розписний посуд використовувався як ритуальна кераміка.

Таким чином, кераміка поселень городського типу досить чітко поділяється на дві групи, які характеризуються різною технікою виготовлення і орнаментативності.

Кераміка з домішками в глині (кухонний посуд) прикрашена заглибленим і шнуровим орнаментом, іноді в поєднанні з рельєфним орнаментом (конічні виступи). Заглиблений орнамент мав досить значне поширення в трипільській кераміці середнього та раннього періодів. Деякі орнаментальні прийоми, як наприклад, ямки, підтрикутні наколи, насічки та прокреслені лінії, простежуються від пам'яток раннього трипільля⁹²⁻⁹³. Нагадаємо, що заглиблений орнамент, широко використовувався для оздоблення кухонної кераміки розвинутого трипільля. Все це свідчить про те, що заглиблений орнамент, яким прикрашена група посуду з домішками, мав давню традицію в керамічному виробництві трипільля. Менш вивчене питання про джерела походження вірвовочного орнаменту, суть якого зводиться до в'яснення часу і причин виникнення цього орнаменту в трипільській кераміці. Вироби населення, що займало територію України і прикрашало свій посуд вірвовочним орнаментом, представлені пам'ятками ямної, пізньотрипільської, середньодніпровської і катакомбної культур, а також культурою шнурової кераміки, пам'ятки якої розташовані на захід від Дніпра і хронологічно відносяться до післятрипільського часу.

Якщо для степових і лісостепових племен Лівобережжя наявність шнурового орнаменту на кераміці є звичайним явищем, то для трипільських племен шнуровий орнаментальний мотив в епоху раннього і розвинутого трипільля не характерний.

На перший погляд здається, що появу шнурового орнаменту на пізньотрипільській кераміці можна пояснити впливом культури лівобережних племен, зокрема, населення ямної культури, представленої пам'ятками типу Михайлівки. Однак деякі факти, відзначені при дослідженні трипільських поселень розвинутого періоду (етап В-II, за періодизацією Т. С. Пассек), дозволяють дещо по-іншому підійти до висвітлення цього питання. На поселенні Коломийщина II під час розкопок серед уламків кухонного посуду з домішками черепашки знайдено фрагменти горшків з вірвовочним орнаментом по вінцях⁹⁴.

На поселенні Володимирівка виявлено кілька фрагментів кераміки

⁸⁹ М. Болтенко, Кераміка з Усатова, стор. 20 та ін.

⁹⁰ А. Е. Аляхова, Выхватинский могильник, КСИИМК, в. 26, 1949, стор. 72.

⁹¹ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 165, рис. 5.

⁹²⁻⁹³ С. Н. Бибииков, вказ. праця, стор. 249.

⁹⁴ Фонди КДІМ, площадка 5/135.

з домішками в глині товченої черепашки. На них був нанесений вірвовочний орнамент⁹⁵.

Кухонні горшки з вірвовочним орнаментом відомі на поселеннях розвиненої доби біля с. Арбузин на р. Рось, Корсунь-Шевченківського району, Черкаської області⁹⁶.

Аналогічні приклади можна навести з ряду інших поселень епохи розквіту трипільської культури. Про поширення вірвовочного орнаменту на керамічних виробів трипільських племен свідчить і статуетка, прикрашена відтиском вірвовочки із поселення Коломийщина I⁹⁷.

Отже, можна твердити, що спосіб оздоблення посуду вірвовочним орнаментом був відомий трипільському населенню ще в середині III тисячоліття до н. е., в епоху розвиненого трипілля.

Поява вірвовочного орнаменту може бути пов'язана із збільшенням ролі вівчарства і удосконаленням процесу прядіння і ткацтва, про що яскраво свідчать численні прясла на поселеннях пізнього трипілля. Значний розвиток ткацтва міг вплинути і на форму оздоблення кераміки, зокрема на появу вірвовочного орнаменту на посуді. Поступово цей орнамент займає все більше місце в орнаментативній трипільській кухонній кераміці і на городсько-усатівському етапі стає одним із провідних способів оздоблення посуду.

III

Результати вивчення кераміки городського типу дозволяють ставити питання про хронологічне розчленування на перший погляд однорідних керамічних комплексів. Найбільш близькі форми до кераміки розвиненого трипілля ми зустрічаємо в Колодяжному. Це — глечики з гострими плічками, амфори та конічні миски, які дуже характерні для епохи розвиненого і пізнього (етапу С-1) трипілля⁹⁸. Крім того, посуд із Колодяжного майже зовсім не має вірвовочного орнаменту, що вказує на порівняно ранній час пам'ятки.

Близькі до посуду із Колодяжного кераміка Троянова та Войцехівки з простим вірвовочним орнаментом, а також форми, подібні до посуду розвиненого трипілля, — корчаги, амфори, миски, покритки і т. п.

Більш складна шнурова орнаментативна посудина з Городська, Ново-Чорторії та Паволочі, що свідчить про відносно пізніший вік названих пам'яток. На цих поселеннях виявлені миски з потовщеним і косо зрізаним всередину краєм, оздобленим відтисками вірвовочки. В розвитку трипільської кераміки такі миски — досить пізні явища.

Наведені міркування про хронологічне розчленування керамічних комплексів городського типу можна розглядати тільки в попередньому плані.

Вивчення пізньотрипільських керамічних комплексів на сучасному етапі йде в напрямі виявлення локальних варіантів для кераміки пізнього трипілля. Ю. М. Захарук на матеріалах пізньотрипільської кераміки Середнього Подніпров'я довів локальні особливості і своєрідність пам'яток софіївського типу⁹⁹. Аналогічну роботу провела О. Ф. Лагодовська на матеріалах пам'яток Південного Бугу¹⁰⁰. Нові дані щодо локальних груп пізнього трипілля одержані в результаті дослідження пам'яток в

⁹⁵ Фонди КДІМ, площадка 6/2.

⁹⁶ Д. Т. Березовець, Звіт про розвідку по р. Росі в 1956 р., Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 14, 15.

⁹⁷ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 144, табл. 77, 5.

⁹⁸ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 172 і далі.

⁹⁹ Ю. М. Захарук, Пізньотрипільська культура Середнього Подніпров'я в світлі нових археологічних даних, стор. 26.

¹⁰⁰ Е. Ф. Лагодовська, Трипольское поселение в с. Сандраки и некоторые вопросы позднего триполья, КСИА, в. 2, стор. 76—77.

Подністров'ї¹⁰¹. В цьому відношенні Подністров'я — показова територія. Саме тут є можливість простежити всі етапи розвитку трипільської культури.

Встановлюються певні локальні особливості і для кераміки з поселень городського типу.

Визначальними ознаками є: покриття зовнішньої, часто і внутрішньої поверхні посуду червоною фарбою; перевага для більш пізніх пам'яток цієї групи вірвовочного орнаменту над іншими засобами оздоблення (штамп, наколи і т. ін.) для кухонної кераміки; наявність посуду з відмученої глини без розпису, який ангобований глиною оранжового і жовтого кольорів.

Аналіз кераміки з поселень городського типу дозволяє уточнити наші уявлення про пізньотрипільський керамічний комплекс. У всіх керамічних збірках чітко простежуються дві групи посуду: кераміка з домішками або кухонний посуд (група А) і кераміка з відмученої глини або столовий посуд (група Б). Такі ж групи кераміки характерні для всіх попередніх етапів трипільської культури. Обидві групи кераміки з поселень городського типу являють собою єдиний органічно зв'язаний керамічний комплекс. Це стверджується як типами посуду, так і технікою його виготовлення.

Для обох груп кераміки характерні спільні форми посуду: миски, краї яких загнуті всередину, миски конічної форми, амфори, покритишки.

Органічний зв'язок обох груп — в подібності деяких орнаментальних композицій. Наприклад, мотив «сітки» повторюється як в оздобленні кухонного, так і в орнаментативі розписного посуду.

Єдність керамічного комплексу з поселень городського типу підтверджується і спільністю технології виробництва посуду: стрічковою технікою формування, виготовленням деяких типів посуду з окремих, раніше зроблених, частин, формою і способом кріплення ручок з тулубом, ангобуванням та ін.

Типи посуду, технологія його виготовлення дозволяють також твердити про нерозривні генетичні зв'язки керамічного комплексу поселень городського типу з керамікою раннього і розвиненого трипільля, про що свідчать такі форми посуду, як жорчаги, глечики, конічні миски, чаші, амфори, покритишки та ін.

Риси спадковості можна простежити також на деяких традиційних для трипільського керамічного виробництва технологічних особливостях (відбитки тканини на денцях посуду) та на окремих деталях зовнішнього оформлення посуду (ручки, горизонтально проткнуті в товщі стінок).

В кераміці поселень городського типу виникають і нові форми посуду (горшки і миски з вірвовочним орнаментом). З цими формами посуду пізньотрипільського керамічного комплексу деякі дослідники пов'язували появу кераміки так званого мідного або ранньобронзового віку. Однак, як показав аналіз матеріалів з поселень городського типу, форма і орнамент цього посуду є наслідком розвитку аналогічного типу посуду розвиненого трипільля.

Керамічному комплексу з поселень городського типу властиві деякі особливості. Можна припустити, що одні з них виникли під впливом культури місцевого населення східної Волині, пам'ятки якого ще не виявлені. Інші пояснюються різними причинами. На пізньому етапі існування трипільської культури відбувається, очевидно, ломка старих землеробських традицій, потужний спосіб замінюється орним, в зв'язку з чим швидко зростають продуктивні сили всього господарства. З ростом питомої ваги і спеціалізації строкарського господарства збільшується рухо-

¹⁰¹ Т. С. Пассек, Новые данные о поздне трипольских поселениях на Днестре, стор. 15—29.

мість населення. Ці причини, природно, викликали певні зміни в побуті трипільського населення. Добре виготовлений і гарно розписаний посуд змінюється порівняно грубою керамікою з домішками.

Широке побутування кераміки з домішками можна пояснити меншою витратою часу на її виготовлення. Така кераміка, хоч і без старанної обробки поверхні, міцністю і випалом не гірша за розписну. Деякі спрощення технічних прийомів виготовлення посуду взагалі характерні для культур епохи бронзи. Цими ж причинами пояснюється перевага в пізньотрипільських керамічних комплексах кулястих форм, дуже близьких до посуду ряду культур епохи бронзи.

Перевага розписної кераміки з добре відмученої глини над керамікою з домішками — не обов'язкова ознака для трипільської кераміки взагалі. Нагадаємо, що на пам'ятках Середнього Подніпров'я етапів С-І і навіть В-ІІ типу Коломийщини І і ІІ домінує кераміка з домішками. Проте ніхто не заперечує належність згаданих пам'яток до трипілья. З цього випливає, що питання про кількісне зменшення кераміки з відмученої глини не слід розглядати як одну з вирішальних ознак зникнення трипільської культури.

Таким чином, ми прийшли до висновку, що керамічний комплекс з поселень городського типу є закономірним ступенем в розвитку трипільського керамічного виробництва. Такий висновок не підтверджує поширену в археологічній літературі думку (О. Я. Брюсов ¹⁰², Т. Сулімський ¹⁰³, М. Гімбутас ¹⁰⁴) про не трипільський, мішаний характер культури пам'яток городського типу. Це має важливе значення для вирішення проблеми «зникнення» трипільської культури і з'ясування історичної ролі її носіїв.

¹⁰² А. Я. Брюсов, Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952, стор. 230—234.

¹⁰³ Т. Сулімський, The problem of the survival of the Tripolye culture, Proceeding of the Prehistoric society for 1950, News series, vol. XLI, Cambridge, стор. 42—51.

¹⁰⁴ М. Гімбутас, The prehistory of eastern Europe, part I, American School to prehistoric research Peabody museum, Harvard university, bulletin № 20, 1956, стор. 105—110.